

Н. І. Іванцова

Створення вечірніх робітничих університетів в УСРР у 1920-ті рр.

*У статті досліджується процес становлення та розвитку системи вечірніх робітничих університетів в УСРР в 1920-ті рр. Аналізуються соціально-економічні передумови їх виникнення та роль у процесі підготовки кадрів для промисловості радянської України.
Ключові слова: вечірній робітничий університет, робітнича освіта, вечірнє навчання.*

*В статье исследуется процесс становления и развития системы вечерних рабочих университетов в УСРР в 1920-е гг. Анализируются социально-экономические предпосылки их возникновения и роль в процессе подготовки кадров для промышленности.
Ключевые слова: вечерний рабочий университет, рабочее образование, вечернее обучение.*

Explores the process of formation and development of the University of night workers in the USSR in 1920. Analyzes the socio-economic background of the origin and role in the process of training for the industry. The government carried out extensive work on the preparation of managerial personnel of the lower and middle echelons of the industry. These efforts were preparing of qualified workers. Carried out training on the job. The authors of the articles analyze the experience of the development of the system of education working in the first decade of Soviet power in Ukraine. The most radical attempt to bring into life the idea of working education was the creation of the evening working universities in the 1920s.

Evening working universities were established since the beginning of industrialization. It was the period when the working adult education eliminated illiteracy in enterprises and raised the general level of literacy of the main mass of the workers. In this period, distance learning even existed. The evening form of training in higher educational institutions was launched. Therefore, for the workers, who through the production or conditions did not have the opportunity to study at the Institute or College, could have continued their education in evening working universities. This gave them an opportunity to move up the career ladder. In universities people took 20 years. They were to have a general education and a three-year work experience.

Ukraine's first work, the University was established on 26 January 1926 in the city of Dnepropetrovsk. In 1926-1927 academic year were organized evening working universities in Kiev, Lugansk, Nikolaev and Odessa. In these five night working universities enrolled 1142 listeners. In 1927, evening work, the University was opened in Kharkov, where they began to act in various departments (faculties). The aim of the University proclaimed "make work politically and socially conscious and technically competent". 29 December 1927, the Council of people's Commissars of Ukraine approved the "regulations on the evening working universities". The Position was developed model program. Thus, in 1926-1927 in Ukraine has formed a new type of educational institution with its specific features. The main of these specific characteristics was that they were opened by the initiative of workers and enterprises. In 1929, in Ukraine there were 22 evening working universities, where trained 9. 5 thousand people. In March 1931 Board of people's Commissariat of education adopted a resolution "On organization of the working of the education system" according to which on the basis of the work of universities recommended to create Plants working education.

Key words: evening work university business education, evening classes.

Пошук нових відкритих і демократичних моделей розвитку освітньої системи, забезпечення її розвитку з урахуванням кардинальних організаційно-економічних, правових, соціально-психологічних змін в суспільстві в цілому є одним із пріоритетних напрямків державної політики в галузі освіти. На цьому наголошується в Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI ст.") та Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI с. Ідея підготовки керівних кадрів нижчої та середньої ланки промисловості з найбільш кваліфікованих робітників, що здійснюється з мінімальним відривом від виробництва, сьогодні вважається однією з найдемократичніших освітніх ідей як у країнах Південно-Східної Азії, що динамічно розвиваються, так і в Європі. В цьому ключі досить цікавим є вивчення досвіду розвитку системи робітничої освіти в перші десятиріччя становлення української радянської держави.

Найбільш радикальною спробою втілення у життя ідеї робітничої освіти стало створення мережі вечірніх робітничих та селянських університетів в УСРР у 1920-ті рр.

Ця унікальна форма робітничої освіти становить особливий інтерес для дослідження. Однак на сьогодні в історичній літературі вона практично не висвітлена. Дана стаття ставить за мету заповнити цю лаку в дослідженні системи робітничої освіти в Україні.

Вечірні робітничі університети почали створюватися з початком індустріалізації, коли, з одного боку, робітнича освіта для дорослих вже дала змогу в основному ліквідувати неписьменність на підприємствах і підняти загальний рівень грамотності основної маси робітників [1], а з іншого – швидкий розвиток промисловості в перші роки індустріалізації та необхідність залучення широких робітничих мас до керівництва виробництвом поставили перед закладами професійної робітничої освіти всіх типів вимогу більш високої підготовки тих, хто в них навчався. У цей період, коли катастрофічно не вистачало кваліфікованих кадрів на виробництві, яке стрімко зростало, отримання робітниками більш високої освіти в багатьох випадках тягло за собою їхнє висування на керівну посаду [2, с. 77–78].

В той же час мережа заочного навчання ще не існувала, вечірня форма навчання у вищих навчальних закладах не була достатньо розгорнута. Тому для робітників, які закінчили загальноосвітню школу підвищеного типу, але через побутові чи виробничі умови не мали змоги навчатися в інституті чи технікумі, навчання в вечірніх робітничих університетах могло стати шляхом для продовження освіти і одночасно – просування по кар'єрній драбині.

З самого початку Народний комісаріат освіти намагався "рішуче відкинути усякі спроби перетворити вечірній робітничий університет у школу малописьменних" [3, арк. 117–122].

В університети приймали осіб від 20 років, які мали загальноосвітню підготовку і трирічний виробничий стаж. При прийомі до вечірніх робітничих університетів було рекомендовано орієнтуватися на рівень знань чотирирічної освіти або вечірньої робітничої школи II ступеня. Термін навчання у вечірньому робітничому університеті визначався у три роки [3, арк. 121]. Перший в Україні робітничий університет був утворений 26 січня 1926 р. у Дніпропетровську, в 1926/27 навчальному році відкрилися також вечірні робітничі університети у Києві, Луганську, Миколаєві та Одесі. У цих п'яти вечірніх робітничих університетах навчалось 1142 слухачі [3, арк. 118, 120, 121].

У 1927 р. відкрився Харківський вечірній робітничий університет, у якому діяли три відділи (факультети). Метою університету проголошувалося "зробити робітника політично й суспільно свідомим та технічно грамотним" [4, арк. 54]. За соціальними показниками робітники становили 71 % його слухачів, однак робітничо-виробничники з них склали лише 65 % до загальної кількості

слухачів, решта ж 6 % були "висуванцями". Наступними за чисельністю соціальними категоріями серед слухачів Харківського вечірнього робітничого університету були червоноармійці, службовці й кустарі. Виробничий і трудовий стаж слухачів був таким: 46 % з них мали до 5 років стажу, 54 % складали працівники зі стажем від 6 до 15 років. Понад 70 % всіх слухачів мали початкову освіту і додаткову самоосвіту.

Розподіл за факультетами був наступним: на природничий факультет було прийнято 179 чоловік, на соціально-економічний – 242 чоловік, на технічний – 427 чоловік [4, арк. 17, 24–28, 36, 43]. Показово, що 80 % слухачів Харківського вечірнього робітничого університету постійно займалися так званою "громадською роботою", тобто у ході навчання в ньому перейшли до категорії "висуванців".

Бажання навчатись у вечірніх робітничих університетах було досить великим. Так, Харківський вечірній робітничий університет з самого початку був розрахований на 300 слухачів, проте вже в перший рік свого існування змушений був прийняти 780 слухачів і більше сотні так званих вільних слухачів. При цьому понад 250 претендентам на навчання в ньому було відмовлено у зарахуванні з огляду на слабкий підготовчий рівень та класовий стан абітурієнтів. Вже на наступний навчальний рік набір до цього навчального закладу було розширено до 1200 чоловік [5, с. 52]. Вечірній робітничий університет при Херсонському інституті народної освіти був відкритий у 1927 р.

В перший же рік у ньому був здійснений набір на два курси: підготовчий, куди приймалися робітники зі знаннями за три групи (концентри) професійні школи – 110 чоловік, та перший зі знаннями чотирирічної школи і вище – 85 чоловік. При вступі у цей навчальний заклад абітурієнти складали два іспити: з математики і української мови. Приймалися лише члени профспілки. 96 % слухачів були у віці від 18 до 30 років, 72 % – до 25 років. У вступі з різних причин було відмовлено 60 абітурієнтам [6].

29 грудня 1927 р. РНК УСРР затвердив положення про вечірні робітничі університети [7], в якому було розроблено типovu навчальну програму вечірнього робітничого університету. Таким чином, вже у 1926/27 навчальному році вечірні робітничі університети в Україні оформилися як новий тип навчального закладу, зі своїми специфічними ознаками. Головними з них було відкриття їх за ініціативою самих робітників профспілок та

підприємств. Утримання цих навчальних закладів покладалось на підприємства та професійні спілки.

У 1929 р. в Україні вже діяло 22 вечірні робітничі університети із терміном навчання два-три роки. На кінець 1920-х рр. в Україні у вечірніх робітничих університетах навчалось 9,5 тисяч чоловік, в тому числі в індустріально-технічних – 6 тисяч [8, арк. 22–27].

У документах, які відносяться до досліджуваного періоду, вказується, що вечірні робітничі університети виникли з ініціативи самих робітників, яка була підтримана партійними, радянськими, профспілковими і комсомольськими організаціями. Проте деякі моменти історії виникнення та розвитку системи вечірніх робітничих університетів не дозволяють повністю прийняти на віру дане твердження. Головною проблемою при цьому є протиріччя між тими вимогами, які висували до вечірніх робітничих університетів самі робітники, що вступали до них на навчання, та тими завданнями, які ставили перед вечірніми робітничими університетами партійно-радянські органи того часу.

Згідно з Положенням про вечірні робітничі університети, вони створювались за ініціативою окружних виконкомів Рад робітничих і селянських депутатів, а також партійних, професійних і господарських органів з дозволу Народного комісаріату освіти УСРР і отримували права юридичних осіб. Джерелом фінансування вечірніх робітничих університетів мали бути кошти відповідних професійних, кооперативних і господарських організацій, а також кошти місцевих бюджетів [7]. В партійних же рішеннях підкреслювалося, що держава не бере на себе утримання вечірніх робітничих університетів і не несе відповідальності за їх зобов'язання [9]. Таким чином, вечірні робітничі університети одразу ж були оформлені як самодіяльні установи додаткової робітничої самоосвіти. Вони повинні були найбільш повно втілювати в собі ідею і принципи робітничої освіти: шляхом отримання знань на виробництві і у безпосередньому зв'язку з ним [7, с. 140]. Звідси – те місце, яке відводилося вечірнім робітничим університетам в системі робітничої освіти: вони не повинні були підміняти собою ні курси підвищення кваліфікації чи навчання партійно-господарського активу, ні шкільні навчальні заклади типу вечірніх робітничих технікумів. Отримання знань у вечірніх робітничих університетах мало стати "не щаблем у кар'єрі, а шляхом розвитку всього суспільства у цілому" [10]. Однак ця точка зору, що відображала теоретичні положення марксизму-ленінізму, які зумовлювали

місце і роль робітничої освіти в культурній революції, прийшла в зіткнення із реальною практикою господарського будівництва.

Нестача коштів на утримання освітніх установ та нерозвиненість їх мережі зумовила прагнення значної частини партійних, радянських і господарських керівників (і на загальносоюзному рівні, і на рівні керівництва України), які безпосередньо працювали у сфері народного господарства, використати вечірні робітничі університети як форму саме професійної освіти [11, арк. 17–21].

Вже в постанові Народного комісаріату освіти УСРР "Про організацію вечірніх робітничих університетів", прийнятій у липні 1926 р., на вечірні робітничі та селянські університети було покладено завдання популяризації знань з усіх галузей і підвищення загальноосвітньої й політичної підготовки та виробничої кваліфікації трудящих без відриву від виробництва.

Керівництво Народного комісаріату освіти республіки спочатку розглядало вечірні робітничі університети як тип вечірньої школи для дорослих, яка могла б без відриву від виробництва ознайомити трудящих із дисциплінами, котрі не входили до програм шкіл для дорослих підвищеного типу, а також навчати робітників основ комуністичної ідеології [12]. В українському Положенні про вечірні робітничі університети прямо вказувалося, що робітничі університети повинні створюватись для підвищення загальноосвітнього та культурного рівня робітників, поглиблення їх комуністичного світогляду, озброєння необхідними навичками громадської, професійної і культурної роботи, давати робітникам "потрібні для них науково-популярні знання" [7, с. 139–140].

У Положенні про вечірні робітничі університети, затвердженому колегією Народного комісаріату освіти у 1926 р., висувалась також мета сприяти підвищенню виробничої кваліфікації їх слухачів. Останнє положення дало можливість підприємствам і профспілкам, чиїми коштами здебільшого утримувалися робітничі університети, використовувати їх як школи підвищення кваліфікації робітників.

Так, керівництво Маріупольського вечірнього робітничого університету висловилося за те, щоб робітничі університети готували своїх студентів тільки для вступу до вищих навчальних закладів [13, арк. 79–82]. У грудні 1926 р. було визнано за необхідне "зробити робітничі університети професійною школою типу робітничого вечірнього технікуму" [14, арк. 72–81].

В ході Першої всеукраїнської наради вечірніх робітничих університетів, яка відбулася 16–20 червня 1929 р., представники

Народного комісаріату освіти УСРР неодноразово й різко критикували тезу про те, що "вечірній робітничий університет має готувати робітників для виробництва" [15]. У підсекції Луганського вечірнього робітничого університету прямо обговорювалось питання про "втягнення в обсяг своєї діяльності широкі робітничі маси, а не лише верхівку" [15, с. 137]. Однак у кінцевій постанові Першої всеукраїнської наради вечірніх робітничих університетів було зроблено серйозну поступку прагненню більшості слухачів до отримання через ці освітні заклади технічної освіти і переходу на більш високі посади на виробництві.

В рішеннях наради рекомендувалось створювати при вечірніх робітничих університетах "додаткові" курси, семінари та цикли для поглиблення професійних знань і "отримання практичних навичок роботи", обмежуючи термін додаткового навчання одним роком [15, с. 166].

Народний комісаріат освіти УСРР до 1930 р. формально розглядав вечірні робітничі університети як політосвітні школи вищого типу, які повинні надавати робітникам загальні знання та основи політичної освіти. При цьому в рішеннях партійних нарад неодноразово наголошувалося, що не можна перетворювати вечірні робітничі університети на установи типу вечірніх робітничих технікумів. Завданням вечірніх робітничих університетів вважалося піднімати загальний культурно-політичний рівень робітничої маси в цілому, а не сприяти утворенню "робітничої інтелігенції", яка була протиставлена "пролетарській масі" [15, с. 166–167]. Водночас Я. П. Ряппо у статті "Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні" розміщає вечірні робітничі університети "між вечірніми робітничими технікумами і фабрично-заводськими технічними курсами (ФЗТК)", тобто прямо відносить їх до закладів професійної робітничої освіти [16, с. 31]. Погляди Я. П. Ряппо, таким чином, були досить близькими до поглядів так званих "дипломістів" – досить потужного в радянсько-партійних органах УСРР напрямку, представники якого вважали, що вечірній робітничий університет повинен був діяти як вищий навчальний заклад на кшталт вечірніх робітничих технікумів, який надавав би робітникам без відриву від виробництва змогу підвищити кваліфікацію до рівня майстра, техника та інженера і отримати диплом про вищу освіту. Особливо активно цю позицію відстоювало керівництво Харківського вечірнього робітничого університету та Дніпропетровського губернського комітету КП(б)У.

Таким чином, в керівництві Народного комісаріату освіти України в 1920-ті рр. не було одноставної думки щодо цільового призначення вечірніх робітничих університетів.

Результатом подвійної позиції керівництва українського Народного комісаріату освіти щодо ролі вечірніх робітничих університетів стало те, що у багатьох робітничих університетах створювалися спеціалізовані відділи (факультети). Наприклад, Дніпропетровський робітничий університет, відкритий в жовтні 1926 р., мав технічне, математичне та природничо-наукове відділення. У складі Харківського вечірнього робітничого університету в 1928 р. відкрилися електротехнічний, механічний, хімічний, будівельний, кооперативний, професійний та адміністративно-господарчий відділи [17]. Однак більшість робітничих університетів надавала своїм слухачам переважно не професійні знання і вміння, а загальні та суспільно-політичні знання.

Лише на початку 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення, в якому рекомендував Народному комісаріату освіти передати вечірні робітничі університети комбінатам робітничого навчання на правах відділів з підготовки кадрів для господарської і культурної роботи. Робітничим університетам було також дозволено готувати техніків, але без дипломів. У 1931 р. 19 вечірніх робітничих університетів отримали статус індустріально-технічних середніх навчальних закладів і були передані у відання ВРНГ УСРР [18]. Це стабілізувало їх становище у системі індустріально-технічної освіти. Вони почали працювати більш активно і цілеспрямовано.

В період наступу соціалізму "по всьому фронту" продовжувалась активна пропаганда необхідності подальшого підвищення рівня загальної грамотності дорослих трудящих через засоби періодичної преси. Завдяки цьому продовжувала розвиватись система робітничих університетів. Колегія Народного комісаріату освіти УСРР, що відбулася 28 березня 1931 р., прийняла нову постанову про вечірні робітничі університети, в якій фактично прирівняла їх до вечірніх технікумів з правом підготовки техніків. Згідно з постановою Колегії Народного комісаріату освіти УСРР "Про організацію системи робітничої освіти", саме на базі робітничих університетів (у тих місцях, де вони існували і мали міцну матеріальну і навчальну базу) рекомендувалось створювати Комбінати робітничої освіти, які б об'єднували всі форми професійної робітничої освіти – від шкіл і курсів підготовчого характеру до вечірніх робітничих технікумів і вечірніх вищих технічних навчальних закладів [19, с. 23].

З весни 1931 р. розпочалось утворення й двох типів комбінатів робітничої освіти: галузевих, що обслуговували одне чи кілька виробництв однієї галузі і організовувалися лише при великих підприємствах, і територіальних, що обслуговували кілька галузей народного господарства та соціально-культурне будівництво. Комбінат робітничої освіти в таких випадках включав у свою структуру всі основні ланки інших спеціальностей.

Територіальні Комбінати робітничої освіти підлягали віданню ВРНГ або Народного комісаріату освіти УСРР й фінансувалися з їх коштів, а галузеві підлягали виключно госпоб'єднанням і утримувалися за рахунок бюджету цих організацій.

Щодо всіх комбінатів робітничої освіти зберігалось програмно-методичне керівництво з боку Народного комісаріату освіти УСРР. Воно включало розробку програм і планів та керівництво справою українізації. Комбінати робітничої освіти утворювалися в містах, де діяли міцні робітничі університети і на їх базі, а в інших місцях – на базі наявних місцевих навчальних закладів, що входили до системи комбінатів робітничої освіти [9, арк. 90]. Водночас було прийнято рішення про відокремлення вечірніх робітничих університетів від вечірніх технікумів. Було також вирішено провести розділення системи вечірніх університетів на вечірні робітничі університети та вечірні комуністичні університети за окремими напрямками – масова професійно-технічна освіта та масова комуністична і радянська освіта, з передачею їх відповідно до відома або ВРНГ УСРР чи Народного земельного комісаріату УСРР, або до Народного комісаріату освіти УСРР. При цьому фінансування діяльності вечірніх робітничих університетів покладалося на їх "головні" установи [19]. Намагання представників ВРНГ УСРР перекласти фінансування переданих до цього відомства вечірніх робітничих університетів на державний бюджет були відхилені. В постановою РНК УСРР вказувалось, що додаткова вечірня робітнича освіта фінансується "в основному" за рахунок промисловості. Вечірні робітничі університети остаточно були визнані як форма додаткового робітничого навчання, окрема від технікумів. Саме в них була передбачена і заочна форма навчання [9, арк. 24].

Проте існування вечірніх робітничих університетів як окремого специфічного типу навчальних закладів, у якому прямо на виробництві можна було набути ту ж кваліфікацію, що і в технікумах, продовжувалося всього декілька місяців. Вже згідно з постановою РНК УСРР від 12 листопада 1931 р. [20, с. 47] всі робітничі та селянські університети було перетворено на Комбінати робіт-

ничо-колгоспного навчання для підготовки середнього технічного та адміністративно-господарського персоналу для народного господарства.

Таким чином, вечірні робітничі університети стали найбільш повним втіленням більшовицької ідеї робітничої освіти. Перед ними ставилося триєдине завдання: комуністичне виховання, підвищення загальної освіти і професійно-виробниче навчання.

При цьому держава з самого початку намагалася позиціонувати вечірні робітничі університети як самодіяльні заклади, що виникли і розвиваються під впливом прагнення звільненого революцією пролетаріату до підвищення культурно-освітнього рівня всього класу в цілому, причому за власний рахунок. Однак реальні потреби народного господарства та прагматичні прагнення робітників змусили більшовицьке керівництво піти на компроміс. Вечірні робітничі університети, залишаючись додатковою формою робітничої освіти, врешті-решт були перетворені на заклади, які готували кадри фахівців середньої ланки технічного та адміністративно-управлінського персоналу.

Література

1. Костюкевич Л. Н. Развитие профтехобразования в УССР (1917–1940) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Костюкевич Л. Н. – К., 1982. – 24 с.

2. Бобров Х. П'ятнадцять років боротьби за масові технічні кадри / Х. Бобров // Комуністична освіта. – 1932. – № 11–12. – С. 76–89.

3. "Сводки про робітничу освіту" Президії Голвпрофосу УСРР в Секретаріату ЦККП(б)У // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУкраїни), ф. 1, оп. 20, спр. 2297, арк. 1–140.

4. Акти комісії про обслідування вечірнього робітничого університету. 21 червня 1927 р. // Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 1776, арк. 16–58.

5. 3 доповідної записки Харківського окрвиконкому Харківській окружній раді профспілок про роботу ХВРУ від 2 серпня 1928 р. // Культурне будівництво в УРСР, 1928 – червень 1941 : зб. документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав УРСР, 1986. – С. 115.

6. Катинський М. Вечірній робітничий університет при Херсонському інституті народної освіти / М. Катинський // Шлях освіти – 1927. – № 8–9. – С. 139–141.

7. Положення про вечірні робітничі університети // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Харків : Вид-во НК Юстиції УСРР, 1928. – № 67. – С. 139–142.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Матеріали та пропозиції щодо матеріально-побутового стану студентства, ф. 1, оп. 20, спр. 3099, арк. 21–47.

9. Там само. Партнарада при ЦК КП(б)У в справі технічних кадрів. (березень 1930 р.) : резолюції, спр. 3275, арк. 1–243.

10. Красновський Л. Професіоналізм у робітничому університеті / Л. Красновський // Новий студент. – 1927. – № 3. – С. 3–4.

11. ЦДАГО України. Циркулярні листи, ф. 1, оп. 20, спр. 3279, Матеріали комісії ЦК КП(б)У з питань робітничої освіти та самоосвіти. – арк. 1–21.

12. Державний архів Харківської області., ф. Р. 820, оп. 2, спр. 111, Інструкції НКО УСРР з питань прискореної підготовки спеціалістів. жовтень 1920–квітень 1921 рр. – арк. 8–11.

13. ЦДАГО України. Протоколи засідання Президії Голвпрофосу УСРР за 1924–1926 рр, ф. 1, оп. 20, спр. 2267, арк. 1–200.

14. Там само. Циркуляри КПУ "Про роботу в вузах", спр. 1075, арк. 1–114.

15. Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – Харків : Вид-во НКО УСРР, 1929. – № 41. – 653 с.

16. Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція у галузі освіти на Україні? / Я. П. Ряппо. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 113 с.

17. Центральний державний архів Дніпропетровської області, ф. Р. 2580, оп. 1, спр. 565, Доповідна записка Держплану УРСР та Наркомату промисловості про підготовку інженерних кадрів для промислових підприємств губернії за 1928/29 р. – арк. 21–23.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2462, Збірка найважливіших постанов Ради Народних Комісарів УСРР. Видання Організаційно-інформаційного відділу Управління справами РНК УСРР. План роботи Наркомату освіти УСРР, арк. 44–77.

19. Протокол колегії НКО України № 20 та № 21 від 5.07.31 // Бюл. НКО. – 1931. – № 43. – 4 с.

20. Бюлетень Народного Комиссариата Просвещения РСФСР. – М. : Госиздат, 1931. – № 10. – 150 с.